

सहभागात्मक लोकशाही आणि त्याचे वास्तव

किरण तुकाराम पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक,

राज्यशास्त्र विभाग, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कासेगाव

Corresponding Author - किरण तुकाराम पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.10940677

प्रस्तावना:

प्राचीन काळापासून लोकशाही हा शासन प्रकार अस्तित्वात आहे, असे इतिहासातील विविध पुराव्यांवरून स्पष्ट होते. प्राचीन काळामध्ये गणराज्य अस्तित्वात होती. ही गणराज्य म्हणजेच लोकशाहीचे प्राचीन रूप होय. लोकांची सत्ता असलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय. लोकशाही ही संकल्पना आता सर्वांच्या परिचयाची झालेली आहे. ग्रीक विचारवंत अरिस्टा टल यांच्या विचार व लिखाणातही लोकशाही संकल्पनेचा उल्लेख झालेला दिसून येतो. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक म्हणजेच आजपर्यंतच्या काळात लोकशाहीचे स्वरूप सतत बदलत गेलेले आपणास दिसून येते. प्राचीन काळातील लोकशाही, मध्ययुगीन काळातील लोकशाही आणि आधुनिक काळातील लोकशाही यामध्ये बरीचशी परिवर्तने झालेली आपणास दिसून येतात. लोकसंख्या आणि क्षेत्रफळाने जास्त असलेला भूप्रदेश यामुळे प्राचीन गणराज्यातील प्रत्यक्ष लोकशाहीची जागा आधुनिक काळात अप्रत्यक्ष लोकशाहीने घेतलेली आहे. इ.

स. १२१५ मध्ये मॅगनाचार्ट सनदेनुसार नागरिकांना काही अधिकार प्रदान करण्यात आले. तसेच इ. स. १६८८ मध्ये इंग्लंडमध्ये झालेल्या रक्तहीन राज्यक्रांतीमुळे राजाच्या अधिकारांवर मर्यादा आल्या आणि यातून इंग्लंडची प्रजा सार्वभौम बनली. अशाप्रकारे लोकशाहीची सुरुवात इंग्लंडपासून झाली असल्यामुळे इंग्लंडला 'लोकशाहीचे माहेरघर' असे संबोधले जाते. यातूनच लोकशाहीचा विकास झाला. इंग्लंड नंतर जगातील अनेक नवस्वतंत्र राष्ट्रांनी लोकशाहीचा स्वीकार केला आणि अशाप्रकारे सतराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये उदयास आलेल्या लोकशाहीचा प्रसार आणि प्रचार १८ व्या आणि १९ व्या शतकापर्यंत संपूर्ण जगभर झाला. लोकशाहीचा आजचा विकास हा हजारो वर्षात झालेला विकास आहे.

लोकशाही ही एक निव्वळ राजकीय यंत्रणाच नाही, तर तो एक जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आहे. त्याचप्रमाणे लोकशाही हा एक जीवनमार्ग आहे, एक जीवनपद्धती आहे. लोकशाही शासन पद्धतीचे विविध प्रकार सांगितले जातात

त्यामध्ये प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष या लोकशाहीच्या दोन प्रकारांना विशेष मान्यता आहे प्रत्यक्ष लोकशाहीचा महत्त्वाचा प्रकार म्हणजे सहभागात्मक लोकशाही लोकसहभागातून शासन चालवणे हा सहभागात्मक लोकशाहीचा मुख्य हेतू आहे म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये सहकार्यात्मक लोकशाही म्हणजे काय व सहभागात्मक लोकशाहीचे सध्याचे वास्तव काय आहे हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टे:

1. सहभागात्मक लोकशाहीचा अर्थ समजून घेणे.
2. सहभागात्मक लोकशाहीची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
3. सहभागात्मक लोकशाहीचे स्वरूप समजून घेणे.

विषय विवेचन:

सहभागात्मक लोकशाही (Participatory Democracy):

सहभागी लोकशाही हे एक लोकशाहीचे असे मॉडेल आहे की, ज्यामध्ये जनतेच्या व्यापक राजकीय सहभागावर भर दिला जातो. सहभागी लोकशाहीत नागरिक धोरणात्मक निर्णय घेऊ शकतात कारण या लोकशाहीच्या मॉडेलमध्ये नागरिकात धोरणात्मक निर्णय घेण्याची शक्ती असते, स्थानिक आणि राज्य स्तरावर आपणास सहभागी लोकशाही दिसून येते.

सहभागात्मक लोकशाही-अर्थ:

सर्वच राजकीय व्यवस्थेमध्ये राजकीय सहभाग महत्त्वाचा असतो. आज जगातील बहुसंख्य देशांनी लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. लोकशाहीची व्याख्या करताना अब्राहम लिंकन यांनी महत्त्वाचे आहे की, "लोकांनी लोकांचे, लोकांकरिता चालवलेले राज्य म्हणजे लोकशाही होय." अब्राहम लिंकन यांच्या या व्याख्यानधून लोकशाहीतील लोकांच्या राजकीय सहभागाची कल्पना आपणास येते. जोपर्यंत राजेशाही पद्धती अस्तित्वात होती, तोपर्यंत जनतेच्या राजकीय सहभाग प्रश्नच उद्भवत नव्हता, परंतु नंतरच्या काळात राजेशाहीची जागा लोकशाहीने घेतली. लोकशाही व्यवस्थेत शासनाची जबाबदारी जनतेप्रती असते. लोकशाहीत चालक, पालक आणि मालकदेखील लोकच असतात. साहजिकच दैनंदिन जीवनात लोकांचा सहभाग असणारी लोकशाही टिकून राहणे आत्यंतिक महत्त्वाची ठरते. लोकांच्या सहभागाशिवाय लोकशाहीची कल्पनाही करणे शक्य नाही. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राज्यशास्त्राच्या स्वरूपात फार मोठे बदल झाले. त्यामुळे व्यक्ती आणि व्यक्तिगत राज्याने निक्षित केलेल्या चौकटीत कसे वागतात व त्यांचे राज्य संस्थेशी कसे संबंध आहेत, याचा अभ्यास करण्यासाठी राज्यशास्त्राला महत्त्व प्राप्त झाले. कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय व्यवस्थेत राजकीय सहभाग हा नागरिकांचा असतो, त्याशिवाय राजकीय व्यवस्थेला आकार आणि स्थिरता प्राप्त होऊ शकत नाही.

प्राचीन ग्रीक नगर राज्यातदेखील लोकशाही अस्तित्वात होती, त्यामुळे तत्कालीन लोकशाहीतदेखील लोकांचा राजकीय सहभाग होता. परंतु तो राजकीय सहभाग मर्यादित स्वरूपात होता. कारण तत्कालीन समाजव्यवस्थेतील महिला, गुलाम आणि परकीय नागरिक यांना नागरिकत्वाचा अधिकार प्राप्त नव्हता, त्यामुळे काही ठराविक लोकांनाच सहभाग घेण्याचा अधिकार तत्कालीन लोकशाहीत होता. आधुनिक काळात मात्र प्रातिनिधिक लोकशाही स्वीकारल्यामुळे जास्तीत जास्त लोकांचा सहभाग लोकशाहीमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. लोकशाहीत सत्ता लोकांच्या हाती असते,सहभागी लोकशाहीमध्ये सहभाग हा केवळ मतदानापुरताच मर्यादित न राहता सभा, संमेलने, निदर्शने, चळवळी, वादविवाद, चर्चा यासारख्या अनेक माध्यमातून व्यक्ती राजकारणात सहभागी होत असतात. लोकशाही व्यवस्थेचा विकास होण्यापूर्वी राजकीय सहभाग हा काही क्षेत्रापुरता आणि व्यतीपुरताच मर्यादित होता. परंतु निवडणुकीची पद्धत, प्रातिनिधिक सभागृहाची निर्मिती, राजकीय पक्ष पद्धतीचा झालेला विकास आणि वर्तमानपत्रासारखी विकसित झालेली संसूचनाची माध्यमे यामुळे लोकशाहीतील सहभागाची कल्पना अधिकच व्यापक होत गेली.लोकशाहीमध्ये सहभाग महत्त्वपूर्ण असतो, म्हणून लोकशाहीतील लोकांच्या सहभागाची आवश्यकता पुढील मुद्याच्या माध्यमातून स्पष्ट होते,

- १) लोकशाहीमध्ये सहभागातून लोकांच्या सुस्पष्ट जाणिवा निर्माण होतात, तसेच आत्मीयतेपै भावनाही वाढीस लागते.
- २) लोकांच्या मागण्या अधिक सुस्पष्ट स्वरूपात मांडण्यासाठीदेखील लोकांचा सहभाग महत्वाचा ठरतो. म्हणूनच जनता चळवळी, निदर्शने, मोर्चा, घेराव, संप इ. द्वारे आपल्या मागण्या लोकशाहीमध्ये प्रतिपादन करित असते, लोकशाहीतील राज्यकर्ते जनतेच्या या मागण्या जाणून घेतात आणि त्या सोडविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करतात. थोडक्यात लोकशाही लोकांच्या सहभागामुळे सुस्थिर बनते.
- ३) सत्ताधारी अभिजनवर्गावर नियंत्रण ठेवण्याच्या दृष्टीनेही लोकशाहीत लोकांच्या सहभागाला अत्यंत महत्त्व असते.
- ४) लोकशाहीमध्ये आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी जनतेचा सहभाग महत्वाचा असतो. जनतेचा सहभाग मिळाला नाही तर शासनाने कितीही उदार योजना राबविण्याचा प्रयत्न केला तरी त्या यशस्वी होऊ शकत नाहीत.

सहभागात्मक लोकशाहीची वैशिष्ट्ये:

सहभागात्मक लोकशाही या लोकशाहीच्या मॉडेलमध्ये नागरिकांचा जास्तीत जास्त सहभाग अपेक्षित असतो. नागरिकांच्या

सहभागावर आधारित सहभागी लोकशाहीची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे;

१) कायदेमंडळाच्या कार्यात सहभाग: सहभागी लोकशाहीमध्ये लोकांचा कायदेमंडळाच्या कार्यात प्रत्यक्ष सहभाग असतो. ऐच्छिक आणि अनिवार्य लोकनिर्णय, लोकोपक्रम या उपक्रमांच्या माध्यमातून लोकांचा कायदेनिर्मितीच्या कार्यात प्रत्यक्षपणे सहभाग असतो. लोकांकडून एखादा कायदा पूर्ण स्वरूपात तयार करून तो कायदेमंडळाच्या विचारार्थ पाठवला जातो. तसेच कायदेमंडळाने कशाप्रकारचा कायदा निर्माण करावा, याची मागणीदेखील अनेकवेळा लोकांकडून केली जाते.

२) लोकप्रतिनिधींचे प्रत्यावहन: सहभागी लोकशाहीच्या मॉडेलमध्ये मतदारांना प्रत्यावहनाचा अधिकार असतो. या अधिकारानुसार मतदारांनी निवडून दिलेला प्रतिनिधी अकार्यक्षम तसेच बेजबाबदार असल्यास त्याला मतदार परत बोलावू शकतात, प्रत्यावहन या उपक्रमाद्वारे जनहितविरोधी निर्णय किंवा कायदे तसेच लोककल्याण न साधणारे निर्णय घेतले गेल्यास जनता आपल्या प्रतिनिधींना परत बोलावू शकते,

३) सर्वसाधारणपणे लहान देशांसाठी उपयुक्त: सहभागी लोकशाहीचे मॉडेल हे सर्वसाधारणपणे कमी लोकसंख्या असलेल्या आणि भौगोलिक क्षेत्रफळ कमी असलेल्या देशांसाठी उपयुक्त आहे. मात्र याउलट सहभागी लोकशाहीचे हे मॉडेल जास्त लोकसंख्या आणि विशाल भौगोलिक क्षेत्रफळ असणाऱ्या देशांना अडचणीचे आहे.

४) राजकीय सहभागाबाबत समानता: सहभागी लोकशाहीच्या या मॉडेलमध्ये देशातील सर्व नागरिकांना राजकीय सहभाग घेण्याचे समान स्वातंत्र्य वा अधिकार आहे. देशातील प्रत्येक नागरिक कायदा कसा असावा, या संदर्भात आपले मत कायदेमंडळाकडे नोंदवू शकतो किंवा आपली इच्छा लोकोपक्रम आणि लोकनिर्णय या माध्यमातून समानपणे व्यक्त करू शकतात. तसेच सार्वमत या उपक्रमाद्वारे विशिष्ट प्रश्नावर अनुकूल किंवा प्रतिकूल प्रतिक्रिया प्रत्येक व्यक्ती व्यक्त करू शकतो, सार्वमताद्वारे शासनाच्या धोरण निर्मितीवर जनता आपला प्रभाव पाडू शकते.

५) नागरिकांचे सामूहिक सार्वभौमत्व: सहभागी लोकशाहीमध्ये सर्व नागरिक हे सामूहिकरित्या सार्वभौम असतात, म्हणजेच सहभागी लोकशाहीमध्ये सार्वभौम सत्ता ही देशातील सर्व नागरिकांच्या सामूहिक सार्वभौमत्वात निहित असते.

सहभागात्मक लोकशाहीचे स्वरूप:

सहभागी लोकशाहीमध्ये लोकांच्या जास्तीत-जास्त सहभागावर अधिक भर दिला जातो. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांमध्ये अनेक लहान-मोठी नगरराज्य अस्तित्वात होती. या नगरराज्यातील बहुसंख्य जनता कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे लोकशाहीतील राज्यकारभाराशी संबंधित होती. ग्रीक विचारवंत अरिस्टॉटल यांच्या मते, "ज्या व्यक्तींचा राज्यकारभारात सहभाग असतो, तोच राज्याचा नागरिक होय. थोडक्यात अरिस्टॉटल

यांच्या या व्याख्येमधून स्पष्ट होते की, नगरराज्यातील राज्यकारभारात ज्यांचा सहभाग होता, त्यांनाच राज्याचा नागरिक बनण्याची संधी प्राप्त झालेली होती, परंतु असे असले तरीही तत्कालीन ग्रीक नगरराज्यात गुलाम, स्त्रिया आणि वीस वर्षांच्या आतील मुला-मुलींना राज्यकारभारात सहभाग घेता येत नव्हता. म्हणजेच ग्रीक नगरराज्यातील तत्कालीन लोकशाहीत सर्वच नागरिकांचा सहभाग नव्हता, हे यावरून स्पष्ट होते. आधुनिक काळातील लोकशाहीमध्ये मात्र नागरिकांच्या सहभागाला अधिक महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळेच सहभागी लोकशाहीचे मॉडेल विकसित झालेले आहे. स्वित्झरलँड या देशात सहभागी लोकशाही अंतर्गत काही उपक्रमांचा अवलंब केला जातो. यामध्ये लोकनिर्णय, सार्वमत, लोकोपक्रम आणि प्रत्यावहन अशा उपक्रमांचा समावेश होतो. या विविध उपक्रमांचा अवलंब करून लोकशाहीत लोकांचा सहभाग अधिकाधिक वाढवला जातो.

सहभागात्मक लोकशाहीचे वास्तवः

सहभागात्मक लोकशाहीमध्ये व्यक्तीच्या प्रत्यक्ष राजकारणातील सहभागाला विशेष महत्त्व दिले जाते. परंतु सुरुवातीच्या कालखंडामध्ये सहभागात्मक लोकशाहीचा प्रकार अतिशय चांगला वाटला परंतु कालांतराने सहभागात्मक लोकशाहीचे स्वरूप व त्याचे सध्याचे वास्तव बदलत असल्याची दिसते. सध्या लोकशाही प्रक्रियेमध्ये फक्त लोकांना मतदानापुरताच लोकसहभाग असल्याचा दिसतो

त्यानंतर राज्याची धोरणे ठरवताना किंवा एखादा कायदा तयार करताना, एखादी योजना असताना जनतेला विचारात घेतले जात नाही. प्रामुख्याने भारतासारख्या देशाचा विचार केला असता या ठिकाणी सहभागात्मक लोकशाहीचे स्वरूप आज दूषित होताना दिसत आहे. २०१४ पासून प्रामुख्याने विचार केला असता भारतामध्ये जनतेला विचारात न घेता पक्षश्रेष्ठीं मनमानी स्वरूपात कारभार करत आहेत. नोटबंदी पासून ते आत्तापर्यंत जे नवीन धोरण आखले जात आहे त्यामध्ये कोठेही जनतेचा सहभाग आढळत नाही काही मूठभर लोकांच्या हाती कारभार म्हणजे लोकशाहीला एका प्रकारे अभिजनवादाचे स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसते त्यामुळे सहभागात्मक लोकशाही सध्या फक्त सैद्धांतिक राहिल्याचे दिसते. फक्त निवडणुकीचा काळ सोडला तर जनतेला राजकीय प्रक्रियेमध्ये कोठे स्थान नसल्याचे जाणवते हे सहभागात्मक लोकशाहीचे वास्तव असल्याचे दिसते.

समारोपः

वरील शोधनिबंधामध्ये सहभागात्मक लोकशाहीचे स्वरूप अर्थ वैशिष्ट्यांचा विचार करून सध्या सहभागात्मक लोकशाहीचे बदलते स्वरूप व त्यातून सध्याचे सकारात्मक लोकशाहीचे वास्तव स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे सहभागात्मक लोकशाहीमध्ये जनतेचा सहभाग आवश्यक मानला जातो परंतु भारताच्या संदर्भात विचार केला असता एका प्रकारे राजकारणामध्ये अभिजन वर्गाची हुकूमशाही असल्याचे दिसते ही

गोष्ट या ठिकाणी प्रकर्षाने जाणवते. त्यामुळे यामध्ये जनतेचा सहभाग वाढविण्यासाठी व राजकारणामध्ये पारदर्शकता आणण्यासाठी सहभागात्मक लोकशाही अत्यंत महत्त्वाची व उपयुक्त आहे.

संदर्भसूची :

1. पवार दीपक, “लोकशाही समजून घेताना”, मुख्य निवडणूक अधिकारी कार्यालय, महाराष्ट्र, २०२२

2. भोळे भास्कर, “राजकीय सिद्धांत”, पिंपळापुरे प्रकाशन, औरंगाबाद
3. मुठाळ राम, “राजकीय सिद्धांत व राजकीय विचार”, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
4. वनारसे , कांबळे , “राजकीय सिद्धांत आणि संकल्पना”, विद्या बुक पब्लिकेशन, पुणे
5. चौसाळकर अशोक, “आधुनिक राजकीय सिद्धांत”, युनिक अकदमी, पुणे